

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
GÜZEL SANATLAR ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

Yıl : 2018

Sayı : 40

ISSN : 1300-9206

GÜZEL SANATLAR ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

ERZURUM - 2018

**ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
GÜZEL SANATLAR ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ**

**ATATURK UNIVERSITY
DIRECTORATE OF FINE ARTS INSTITUTE**

YIL/YEAR: 2018

SAYI/ISSUE: 40

ISSN: 1300-9206

**GÜZEL SANATLAR ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
JOURNAL OF THE FINE ARTS INSTITUTE
GSED-40**

“Bilimsel Hakemli Bir Dergidir”

- Yılda İki Sayı Yayınlanır -

ERZURUM - 2018

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ GÜZEL SANATLAR ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
ATATURK UNIVERSITY JOURNAL OF THE FINE ARTS INSTITUTE

Sayı/Issue 40 - 2018

Yayımlayan / Published

Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Müdürlüğü
Ataturk University Directorate Of Fine Arts Institute
ISSN: 1300-9206

Sahibi / Owner

Yönetim Kurulu Adına
Enstitü Müdürü
Doç. Dr. Ahmet Selim DOĞAN

Yayın Yönetmeni / Editor

Dr. Öğr. Ü. Koray ÇELENK

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Mustafa BULAT
Prof. Dr. Yasemin YAROL
Prof. Dr. Ayşe Pınar ARAS
Doç. Dr. Yunus BERKLİ
Doç. Dr. Ayşe Aslıhan EROĞLU
Dr. Öğr. Ü. Önder YAĞMUR
Dr. Öğr. Ü. Zafer LEHİMLER

Dizgi / Typesetting

Ufuk ÇETINKAYA

İngilizce Editörü / Foreign Language Editor

Dr. Öğr. Ü. Deniz ARAS

Teknik Redaksiyon / Technical Reducation

Dr. Öğr. Ü. Dr. Koray ÇELENK

Yazı İşleri / Editorial Secretary

Nejla YİĞİT

Yazışma Adresi / Correspondence

Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Müdürlüğü 25240
ERZURUM Tel: 0 442 231 14 70
e-mail: gsem@atauni.edu.tr

Baskı/Press

Zafer Medya
Yenikapı Caddesi, Kadıoğlu Sokak
Yakutiye/ERZURUM
0442 234 22 85

Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, Ulusal Akademik Ağ ve Bilgi Sistemi (ULAKBİM), Academia Social Science Index (ASOS) ve Acar Index tarafından indekslenmektedir.

Makalelerin Bilim ve Dil Sorumluluğu Yazarlara Aittir.

Dergi Hakem Kurulu

Prof. Dr. Abdülkadir YILMAZ	(Bayburt Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet Şinasi İŞLER	(Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Alev Kuru	(Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Aydın UĞURLU	(Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi)
Prof. Dr. Aytekin ALBUZ	(Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Bilal SEZER	(Uşak Üniversitesi)
Prof. Dr. Cengiz ŞENGÜL	(Akdeniz Üniversitesi)
Prof. F. Gonca İLBEYİ DEMİR	(Anadolu Üniversitesi)
Prof. Dr. Hagigat MUHARREMOVA	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Mehmet KAVUKCU	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Cihat CAN	(Gazi Üniversitesi)
Prof. Mehmet Reşat BAŞAR	(İstanbul Aydın Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa BULAT	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Mümtaz DEMİRKALP	(Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Mümtaz SAĞLAM	(Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Namık Kemal SARIKAVAK	(Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Naci İSPİR	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Oğuz ADANIR	(Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Ömer Faruk TAŞKALE	(Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Prof. Dr. Özer KANBUROĞLU	(Kocaeli Üniversitesi)
Prof. Dr. Pınar ARAS	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Sadık ÖZÇELİK	(Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Salih AKKAŞ	(Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Seval YAVUZ	(Mustafa Kemal Üniversitesi)
Prof. Şeyda ÇILDEN	(Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Zahide İMER	(Gazi Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet Selim DOĞAN	(Atatürk Üniversitesi)
Doç. Ardan ERGÜVEN	(Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. Attila DÖL	(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Doç. Ayça ALPER AKÇAY	(Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Barış DEMİRCİ	(Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Barış KARAELEMA	(Gazi Üniversitesi)
Doç. Ceren BULUT YUMRUKAYA	(Dokuz Eylül Üniversitesi)
Doç. Dr. Erhan ÖZDEN	(İstanbul Üniversitesi)
Doç. Evren KAVUKCU	(Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Fikret HAŞİMOV	(Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Günseli PİŞKİN	(Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Hasan Tahsin SÜMBÜLLÜ	(Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Oğuz DİLMAÇ	(Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Ülkü Sevim ŞEN	(Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Yakup GÖKDAŞ	(Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Yunus BERKLİ	(Atatürk Üniversitesi)

Dr. Öğr. Ü. Ahmet FEYZİ	(Atatürk Üniversitesi)
Dr. Öğr. Ü. Ali Korkut ULUDAĞ	(Atatürk Üniversitesi)
Dr. Öğr. Ü. Aydın ZOR	(Akdeniz Üniversitesi)
Dr. Öğr. Ü. Bünyamin AYDEMİR	(Atatürk Üniversitesi)
Dr. Öğr. Ü. Mehmet Can PELİKOĞLU	(Atatürk Üniversitesi)
Dr. Öğr. Ü. Mine ARTU MUTLUGÜN	(Yalova Üniversitesi)
Dr. Öğr. Ü. Nurcan KUTLU YAPICI	(Pamukkale Üniversitesi)
Dr. Öğr. Ü. Safiye SARİ	(Atatürk Üniversitesi)
Dr. Öğr. Ü. Emrah LEHİMLER	(Atatürk Üniversitesi)
Dr. Öğr. Ü. Gökalp PARASIZ	(Balıkesir Üniversitesi)
Dr. Öğr. Ü. Koray ÇELENK	(Atatürk Üniversitesi)
Dr. Öğr. Ü. Mehmet Ferruh HAŞILOĞLU	(Atatürk Üniversitesi)
Dr. Öğr. Ü. Önder YAĞMUR	(Atatürk Üniversitesi)
Dr. Öğr. Ü. Şeyda ERASLAN TAŞPINAR	(Atatürk Üniversitesi)
Dr. Öğr. Ü. Tamer TEMEL	(Atatürk Üniversitesi)
Dr. Öğr. Ü. Yavuz ŞEN	(Atatürk Üniversitesi)
Dr. Öğr. Ü. Zafer LEHİMLER	(Atatürk Üniversitesi)

GSED-40. Sayı Hakemleri

Prof. Dr. Pınar ARAS	(Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet Selim DOĞAN	(Atatürk Üniversitesi)
Doç. Ayça ALPER AKÇAY	(Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Barış DEMİRCİ	(Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Barış KARAEMLA	(Gazi Üniversitesi)
Doç. Dr. Erhan ÖZDEN	(İstanbul Üniversitesi)
Doç. Evren KAVUKCU	(Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Günseli PİŞKİN	(Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Hasan Tahsin SÜMBÜLLÜ	(Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Oğuz DİLMAÇ	(Atatürk Üniversitesi)
Dr. Öğr. Ü. Ahmet FEYZİ	(Atatürk Üniversitesi)
Dr. Öğr. Ü. Mehmet Can PELİKOĞLU	(Atatürk Üniversitesi)
Dr. Öğr. Ü. Mine ARTU MUTLUGÜN	(Yalova Üniversitesi)
Dr. Öğr. Ü. Nurcan KUTLU YAPICI	(Pamukkale Üniversitesi)
Dr. Öğr. Ü. Safiye SARİ	(Atatürk Üniversitesi)
Dr. Öğr. Ü. Koray ÇELENK	(Atatürk Üniversitesi)
Dr. Öğr. Ü. Mehmet Ferruh HAŞILOĞLU	(Atatürk Üniversitesi)
Dr. Öğr. Ü. Şeyda ERASLAN TAŞPINAR	(Atatürk Üniversitesi)
Dr. Öğr. Ü. Yavuz ŞEN	(Atatürk Üniversitesi)

Atatürk Üniversitesi

Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi Yayın İlkeleri

Journal of the Fine Arts Institute the Principal of the Publication

1995 den beri ISSN 1300-9206 Süreli yayınlar numarası ile yılda iki kez yayınlanmakta olan Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, ulusal hakemli ve bilimsel içerikli resmi yayın organıdır. Derginin yayın dili Türkçe ve İngilizce olup, sosyal bilimlerin farklı alanlarında yapılmış bilimsel nitelikli araştırma yazıları yayınlanır.

Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi'ne gönderilen yazıların inceleme ve değerlendirmeye alınabilmesi için aşağıdaki şartların yerine getirilmesi gerekmektedir.

1. Gönderilen yazılar daha önce herhangi bir şekilde yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere herhangi bir yayın organına gönderilmemiş orijinal makale olmalıdır.

2. Editörler Kurulu Yazım Kurallarına uymayan yazıları yayınlamak, düzeltmek üzere yazarına geri göndermek ve biçimce düzenlemek yetkisine sahiptir.

3. Yayınlanmak üzere gönderilen yazılar teknik değerlendirme aşamasına geçtikten sonra Yayın Kurulu'nun uygun gördüğü en az iki hakem tarafından değerlendirilir ve yayınlanması uygun görülürse dergide basılır.

4. Yayın için gönderilmiş çalışmaların gecikme veya diğer bir nedenle dergiden çekmek isteyenlerin bir yazı ile başvurmaları gerekmektedir.

5. Dergiye gönderilen yazılara telif hakkı ödenmez.

6. Yazıların, Türk Dili Kurumu "Yeni Yazım Kılavuzu" ile Türkçe yazım kurallarına uygun olması gerekmektedir.

Makale Yazım Düzeni

Dergimize gönderilecek yazıların aşağıdaki şekil özelliklerini taşıması yayın birliği açısından zorunludur.

1. Yazar(lar)ın adı ve soyadı, unvanı, çalıştığı kurum ve e-posta adresi belirtilmelidir.

2. Makalelere 10-12 kelimeyi geçmeyen ana başlık, 200 kelimeyi geçmeyen Özet, 3-10 kelime arasında anahtar kelimler yazılmalıdır. Türkçe başlığın tümü büyük harflerle, İngilizce başlığın ise sadece ilk harfleri büyük yazılmalıdır.

3. Makale başlığı ve yazar ismi, özet, anahtar kelimeler, makalenin İngilizce başlığı, abstract, keywords, makale metni, kaynakça, ekler sırası ile yazılmalıdır.

4. Yazı Microsoft Word yazılım programı ile Times New Roman 11 punto ile 1.15 satır aralıklı, metin ebadı 16 x 24 cm. ölçülerinde 20 sayfayı geçmeyecek şekilde tek sütun halinde hazırlanarak teslim edilmelidir. Dipnotlar 10 punto ile tek satır aralığıyla yazılmalıdır.

5. Şekil ve Tablolar her biri ayrı bir sayfada ve sayfa sırası takip edilmek suretiyle verilmelidir. Şekil adı, şeklin altında, tablo başlığı tablonun üzerinde yer almalıdır. Şekil ve tablo numaraları 1, 2, 3, ... gibi verilmelidir.

6. Yararlanılan kaynaklar, eğer varsa notlardan sonra ayrı bir sayfada “Kaynakça” başlığı altında verilmelidir. Kaynakça göstermek zorunludur. Makale yazım kurallarının ayrıntıları için bakınız.

<http://www.atauni.edu.tr/#!sayfa=makale-yazim-kurallari>

İÇİNDEKİLER

Yüksel GÖĞEBAKAN

ALTERNATİF ÖĞRENME MEKANLARI OLARAK MÜZELERİN EĞİTİM-
ÖĞRETİMDE KULLANILMASININ ÖNEMİ

The Importance of Using Museums in Education and Training as Alternative
Learning Spaces

(9-41)

Emrah LEHİMLER-Cumhur CENGİZ

ARMONİ DERSİNE İLİŞKİN TUTUM ÖLÇEĞİ GELİŞTİRME ÇALIŞMASI

A Development Study of Attitude Scale Related to Harmony Course

(42-55)

Lokman ZOR

KARABAĞ SAVAŞI'NIN AZERBAIJAN SİNEMASINDAKİ SUNUMU:
NABAT FİLMİ ÖRNEĞİ

The Presentation of Karabakh War in Azerbaijan Cinema: "Nabat"

(56-70)

Gökalp PARASIZ-Aytekin ALBUZ

KEMAN EĞİTİMİNDE ÇAĞDAŞ TÜRK MÜZİĞİ ESERLERİNİN
SESLENDİRİLMESİNDE HAZIRLAYICI ALIŞTIRMALARIN ETKİLİLİK
YÖNÜNDEN İNCELENMESİ

The Analysis on the Effectiveness of Preparatory Exercises in the Vocalization
of the Contemporary Turkish Music Works in Violin Education

(71-88)

Ufuk UGUR-Sezen ALTAY

METİNLERARASILIK BAĞLAMINDA FANTASTİK TÜRK VE
AMERİKAN SİNEMASI: DRAKULA

The Fantastic Turkish and American Cinema within The Context of
Intertextuality: Drakula

(89-116)

Burçak BALAMBER

ONBEŞİNCİ YÜZYILDA İYİ ÖLME SANATI: ARS MORIENDI

The Art of Dying Well in the 15th Century: Ars Moriendi

(117-133)

Hüseyin Kurtuluş ÖZGEN

PİNA BELGESELİNDEKİ BAROK ETKİ

The Baroque Influences in *Pina* Documentary

(134-149)

Yakup GÖKDAŞ

SURİYE VE IRAK'TA YAĞMALANAN ESERLERİN TARİHİ,
SOSYOLOJİK BOYUTU

The Sociological Dimension and the History of the Looted Artifacts in Syria
and Iraq

(150-164)

Aysun CANÇAT

YENİ MEDYA SANATI ÜZERİNE

On the New Media Art

(165-178)

Mahmut KIVANÇ-Yavuz ŞEN

ERZURUM YÖRESİNE AİT OYUN HAVALARININ GÜNÜMÜZ İCRASI
YÖNÜNDEN İNCELENMESİ

An Analysis on the Traditional Dance Music of Erzurum Region within the
Current Performances

(179-209)

ONBEŞİNCİ YÜZYILDA İYİ ÖLME SANATI: ARS MORIENDI

Burçak BALAMBER¹

Öz

İlk olarak onbeşinci yüzyıl ortalarında ortaya çıkmış ve Hristiyan yazınında popüler bir tür haline gelmiş olan Ars Moriendi, bir Hristiyanın cennete gidebilme için nasıl ölmesi gerektiğini açıklayan kılavuz kitaplardır. Şüphesiz Avrupa'yı kasıp kavuran ve milyonlarca insanın ölümüne yol açan ölümcül veba salgınının hüküm sürdüğü bir çağda bir nevi gereklilikten dolayı yazılmış olan Ars Moriendi, Ortaçağ yazınının en popüler kitapları olmuş ve pek çok Avrupa diline tercüme edilmiştir. İlk Ars Moriendi metinleri 1415 yılında altı bölümden oluşan uzun Latince el yazmaları olarak yazılmıştır. 1450'lilere gelindiğinde ise baskı tekniklerinin Avrupa'da kitap basımında kullanılmaya başlamasıyla birlikte, kısa ve resimli versiyonları basılmıştır. Kısa Ars Moriendilerdeki metin ve resimler ağırlıklı olarak tek bir ağaç kalıba oyularak basılmıştır. Bu yönüyle Ars Moriendi, içindeki ağaç baskılarla Avrupa'da baskıresim geleneğinin ilk örnekleri arasında yer almaktadır.

Bu makale, kalıp baskı kitapların Avrupa'daki tarihinden kısaca bahsettikten sonra, Ars Moriendi yazınının onbeşinci yüzyılda Avrupa'da nasıl ve hangi şartlar altında ortaya çıkmış olduğuna ilişkin genel bir perspektif sunmayı ve ardından Ars Moriendi'nin uzun ve kısa versiyonlarını incelemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: İyi Ölme Sanatı, Ars Moriendi, Kalıp Baskı Kitap, Onbeşinci Yüzyıl, Kara Veba.

The Art of Dying Well in the 15th Century: Ars Moriendi

Abstract

Ars Moriendi, a popular genre in the early Christian literature, was first appeared in the midst of the fifteenth century. It is a guide book that explains how a Christian should die in order to gain the salvation. Ars Moriendi which was writ-

¹ Arş. Gör., Balıkesir Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Baskı Sanatları Bölümü, bbalamber@hotmail.com

ten as a necessity in an era when the deadly plague terrorized Europe and caused the death of millions of people became the most popular book of the medieval literature and was translated into many major European languages. The original *Ars Moriendi*, known as “the longer version”, was written in Latin in 1415 as a manuscript consisting of six chapters. By the 1450s, its shorter and illustrated versions were published as a result of the advances in printing methods in book-publishing in Europe. The shorter version was mostly printed from wood blocks on which both images and text were carved simultaneously. With this aspect, the woodcuts in shorter edition of *Ars Moriendi* are regarded as one of the first examples of printmaking tradition in Europe.

After briefly discussing the history of wood-block printing and block-books in Europe, the article aims to give a general perspective on how and under what circumstances *Ars Moriendi* literature appeared in the 15th century and to analyze the longer and shorter versions of *Ars Moriendi*.

Key Words: The Art of Dying Well, *Ars Moriendi*, Block-Book, The Fifteenth Century, Black Death.

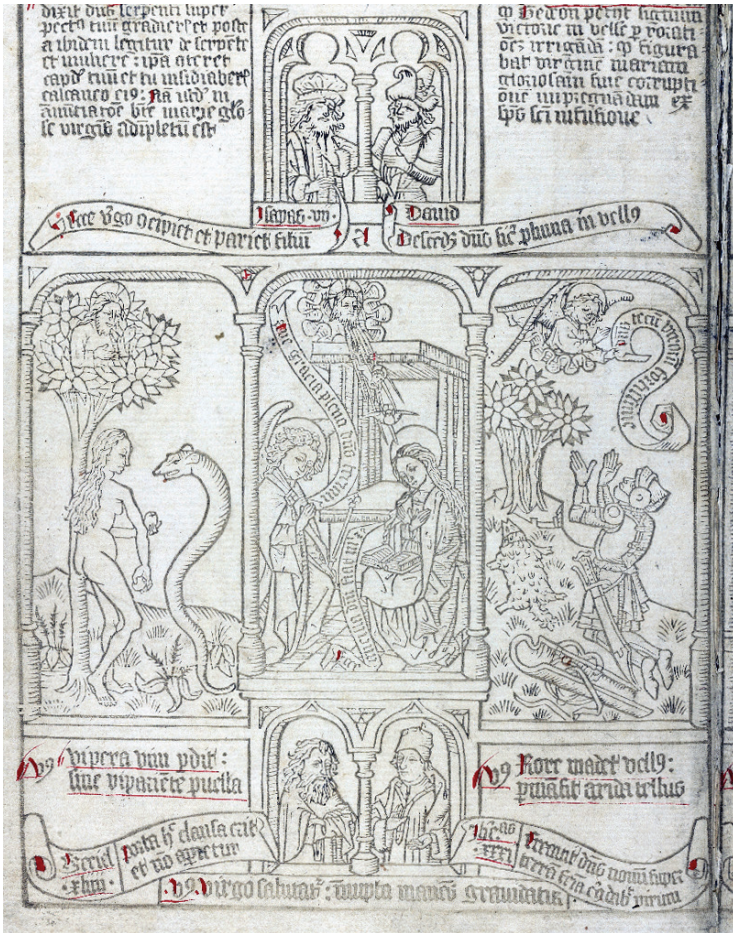
1. Giriş

Ağaç baskı tekniği, ondördüncü yüzyıldan itibaren Avrupa’da kullanılmaya başlanmış ve ağırlıklı olarak dini imgelerin basımında kullanılmış bir tekniktir. Onbeşinci yüzyıl ortalarında kitap basımında da kullanılan bu teknikle, metin ve görseller aynı ağaç kalıba oyulup tek seferde basılmış ve elde edilen sayfalar ikiye katlanıp kitap haline getirilmiştir. Avrupa’da bu teknikle basılan kitaplar, metin ve görsellerin birlikte oyulduğu kalıplardan basıldığı için *kalıp baskı kitap* (*block-book*) veya *ksilografika* (*xylographica*) olarak adlandırılır.

Bu teknikle 30 civarında farklı temada eser basılmıştır ve günümüzde bilinen yaklaşık yüz adet kalıp baskı kitap edisyonunun büyük bir çoğunluğu Hollanda ve Almanya kökenlidir (Aldis, 1941: 2). İlk kalıp baskı kitap örnekleri, su bazlı mürekkeple basıldıkları için kağıdın tek bir yüzüne baskı alınabilmiştir. Mekanik pres kullanılmadan, kağıdın arkasına bir gereçle baskı uygulanarak transfer işlemi tamamlanmış ve ikiye katlanan kağıtlar daha sonra dikilerek kitap haline getirilmiştir. Daha sonraki uygulamalarda yağ bazlı mürekkep ve baskı presi kullanılmaya başlanmış, dolayısıyla kağıdın her iki yüzüne baskı alınabilmiştir.

Kalıp baskı kitaplar dini rehber niteliği taşımaktadır. “Tamamen görseller ve metinler yoluyla Hristiyanlık inancını yaymayı ve İncil’deki sahneleri yorumlamayı amaçlamıştır” (Wilson-Wilson, 1985: 89). Ağırlıklı olarak resimlerin ön

planda olduğu, yazıların ise sadece büyük puntolu ve kısa başlıklar olarak yazıldığı kitaplar basılmıştır. Metinlerin sonradan el yazısıyla yazıldığı veya metal harflerle basıldığı kalıp baskı kitap örnekleri de mevcuttur (Hind, 1963: 214). Nerede ve kim tarafından basıldıklarına dair herhangi bir bilgi veya not içermedikleri için bu kitapların çok azı tarihlendirilebilmiştir (Wilson-Wilson, 1985: 89). *Biblia Pauperum* (Resim 1), *Ars Moriendi*, *Ars Memorandi*, *Canticum Cantorum* ve *Apocalypse* (Resim 2), onbeşinci yüzyılda Avrupa'da basılan ve en çok satan kalıp baskı kitaplar arasında yer alır.

Resim 1. *Biblia Pauperum* (fakirlere incil), 6. sayfa, Hollanda veya Almanya, takriben 1470

Resim 2. Apocalypse (kıyamet), 42. kalıp, Hollanda, 1430 veya 1440'ler

Kalıp baskı kitaplar, daha önce yalnızca el yazması veya ferman olarak varolan eserleri daha geniş bir kitleye ulaştırmıştır. “Basılan eserlerin çoğunda hem metinlerin hem de görsellerin geleneksel olduğu dikkat çeker; resimler genellikle renklendirilmiş el yazmalarından ya da başka dini resimlerden kopyalanmış veya esinlenilmiştir” (Cohen, 1977: 172). Resimlerin metinler kadar önemli olduğu bu kitaplar, okuma-yazma bilmeyen veya az bilen insanlar tarafından dahi anlaşılabilmiştir. “Okuyamayanlar, en azından resimlere bakarak konuyu kavrayabilmiştir. Temel düzeyde okuma bilgisine sahip insanlar ise hem anadilde yazıldığı hem de sayfanın hemen yanında tasvir edildiği için metinleri daha kolay şekilde takip edebilmiştir” (Febvre-Martin, 1997: 47).

Kalıp baskı kitaplar genellikle ölüme hazırlık, İncil vb. konularda tavsiyeler ve nasihatlar veren rehber kitapları veya el kitapları niteliği taşırlar. *Ars Moriendi*, onbeşinci yüzyılın en popüler kalıp baskı kitapları arasında yer alır. Günümüze kadar ulaşmış kalıp baskı kitapların yaklaşık yüzde 20'sinin *Ars Moriendi*'nin kopyaları olması, o dönemdeki popüleritesini çarpıcı şekilde ortaya koymaktadır (Akt. Verhey, 2011: 87).

Yaşamın en son dakikalarını konu eden *Ars Moriendi* metinleri, Katolik inancına mensup kişilere, ölmekte olan kişinin yanında bir rahip bulunmadığı durumlarda, adım adım kılavuzluk eden el kitaplarıdır ve iyi bir Hristiyanın nasıl öleceğini anlatan dini nasihatler içerir.

Ars Moriendi yazınına detaylı bir şekilde ele almadan evvel ondördüncü ve onbeşinci yüzyıl Avrupasına umutsuzluk ve ölümden başka bir şey getirmeyen veba salgınına ve ölüm kavramı üzerindeki etkilerine dair bir perspektif sunmak ve *Ars Moriendi* yazınının hangi şartlar altında ortaya çıktığını incelemek gerekir.

2. Büyük Veba Salgını ve Onbeşinci Yüzyılda Ölüm Kavramı

Deriyi koyu mor renge çevirdiği için *Kara Veba* (veya *Kara Ölüm*) olarak da bilinen veba salgını, 1348-1350 yıllarında başlayarak Avrupa'yı etkisi altına almış ve Avrupa nüfusunun %30-%60'ının yani 20 milyon insanın ölümüne yol açmıştır (Alchon, 2003:21). Salgın, Avrupa'da patlak vermesinin ardından, onbeşinci yüzyıl boyunca ve onsekizinci yüzyıla kadar da belli aralıklarla tehditkar varlığını sürdürmüştür (Verhey, 2011: 80; Dugdale, 2015: 6). Hastalık, ilk semptomlarının ortaya çıkmasıyla birlikte, bir haftadan kısa sürede hastanın ölümüne neden olmuştur. Vebanın yıkıcı etkisi sonucu ölü sayısı büyük bir hızla artış göstermiş ve hayatta kalanlar, yakınlarının cenazeleriyle ilgilenmekte ve uygun bir defin işlemi gerçekleştirmekte zorluk çekmiştir. Ondördüncü yüzyılda yaşamış bir vakanüvis olan Sienalı Agnolo di Tura, *Kara Veba*'nın şehrindeki etkisine ilişkin şunları kaydetmiştir:

Siena'da ölümler Mayıs 1348'de başladı... Acımasızlığını ve zulmünü anlatmaya nereden başlayacağımı bilmiyorum. Herkes böylesi bir acı karşısında sersemlemiş gibiydi... Hastalığa yakalananlar kısa sürede ölüyordu. Koltukaltları ve kasıkları şişiyor ve konuşurken yere yığılıyorlardı... Ölülerini para ya da dostluk için gömecek hiç kimse bulunamıyordu. Aile bireyleri yapabileceklerinin en iyisini yapıp cenazelerini bir hendeğe götürüyordu, rahip ya da başka bir dini yetkili olmadan ya da cenaze çanı çalmadan. Siena'nın pek çok bölgesinde kazınan büyük hendekler yığınla ölüyle doluydu. Gece gündüz durmaksızın yüzlerce insan

öldü ve bu hendeklere atılıp üzerleri toprakla örtüldü. Dolar dolmaz, daha fazlası kazılıyordu. Ve ben, Agnolo di Tura, beş çocuğumu kendi ellerimle gömdüm . . . O kadar çok insan öldü ki herkes dünyanın sonunun geldiğine inanmıştı (Gottfried, 1983: 45).

Öte yandan veba, herkesin kendi derdine düştüğü bir ortam yaratmıştır. Yardım edilse iyileşebilecek olan hastalar, gerekli bakımdan yoksun bırakıldıkları için hayatını kaybetmiştir. Ünlü İtalyan yazar ve şair Giovanni Boccaccio, 1353 tarihli *Dekameron* adlı eserinde gece gündüz demeden insanların durmaksızın öldüğüne ve ölü sayısının arttığına tanıklık eden sağ kalanların kentte daha önce geçerli geleneklerle çelişen davranışlar benimsediğini yazmıştır (Çev: R. Teksoy, 1996: 30). Oldukça bulaşıcı bir hastalık olmasından ötürü hastalığı kapma ve ölüm korkusuyla insanlar sevdiklerini, ailelerini, yakınlarını terk etmiş ve yasa koyucular, tüccarlar, hekimler ve rahipler vebanın vurmadığı şehirlere kaçmışlardır. Boccaccio şöyle devam eder:

Herkes birbirinden kaçıyor, komşu komşuya sırt çeviriyordu. Akrabalar görüşmüyor, birbirlerinden uzak duruyorlardı. Salgın, erkeklerin, kadınların yüreklerine öyle bir korku salmıştı ki, erkek kardeş erkek kardeştan, amca yeğenden, kız kardeş erkek kardeştan, dahası koca karısından kaçır olmuştur. En önemlisi, belki inanmayacaksınız, analar babalar çocukları sanki kendilerinin değilmiş gibi davranıyor, onları görmeye gitmiyor, yardım ellerini uzatmıyorlardı (Çev: R. Teksoy, 1996: 30).

Ruhban sınıfı da vebanın yıkıcı etkisinden kaçamamıştır. Dönemin kilise kayıtlarına göre vebanın vurduğu 1348-50 yıllarında toprak sahibi ruhban sınıfının yarısından fazlası yaşamını yitirmiştir (Campbell, 1966: 133). Hayatta kalanların çoğu ise şehri terk etmiştir. Öyle ki “yargıçlar ve noter memurları ölmekte olan kişinin vasiyetlerini kaydetmeyi reddetmiş, rahipler günah çıkarmaya bile gelmemiştir (Tuchman, 1978: 96).

“Ölüm fikrinin onbeşinci yüzyıldaki kadar güçlü ve ara vermeksizin tüm nüfusu etkisi altına aldığı başka hiçbir dönem yoktur” (Huizinga, 1996: 156). Ölümün kitlesel boyuta ulaşması ve insanların baktıkları her yerde ölümü görmesi, kaçınılmaz şekilde insan hayatının pamuk ipliğine bağlı olduğu ve ölümün sıradanlığı düşüncesinin yerleşmesine yol açmıştır. Öte yandan yüzyıllardır Tanrı’nın himayesini vaadeden Kilise’ye olan güven, vebanın gölgesi altında yerini şüphe ve belirsizliğe bırakmıştır (Akt. Verhey, 2011: 81). Ölümle bu denli yakından yüze kalan Ortaçağ insanının değer yargıları ve inançları derinden sarsılmıştır. Ölüm fikrinin saplantı haline geldiği onbeşinci yüzyılda insanlar sadece kendileri için kaygılanır hale gelmiştir. “Sevdiklerini kaybetmenin üzüntüsünü yaşamak

yerine, kendi ölümlerinin yaklaşmakta olmasına kederlenmişlerdir. Ölümüne bir teselli, acıların sona ermesine ebedi istirahat veya bu dünyadaki görevin son bulması olarak bakılmamıştır” (Huizinga, 1996: 170-71).

Herkesin ölümle kendi kendine yüzleştiği ve yalnız başına öldüğü bu atmosfer, ölüm anlayışında teolojik bir değişimi beraberinde getirmiştir. Erken Ortaçağ’da, dünyanın sonu geldiğinde mahşer günü insanlığın toplu şekilde yargılanacağı inancı hakimken, onbeşinci yüzyılla birlikte “kişinin kendi ölümü” dönemi başlamış ve insanların öldükten hemen sonra bireysel olarak yargılanacağına inanılmıştır. Bireysel yargılama mahşer gününde değil, hasta odasında, ölüm döşeginde yapılacaktır (Dekkers, 1996: 11). Dolayısıyla kişinin kendi ölümü ve yargılanması, hazırlık gerektiren mesele haline gelmiştir.

Vebanın yarattığı ortamın rahipler sınıfını etkilemesi ve ölmekte olan kişinin günahlarını dinleyecek ve cenaze töreni gerçekleştirecek rahip sayısının ciddi ölçüde azalması sonucu, Hristiyanların rahip yokluğunda ölümüne hazırlanabilecekleri bir mekanizmaya ihtiyaç doğmuştur. Bu gereksinimi karşılamak adına ortaya çıkan *Ars Moriendi*, Hristiyanlara kurtuluşa giden yolda rehberlik etmeyi ve iyi ölme yollarını göstermeyi amaçlamıştır. Bir nevi kılavuz görevi gören bu kitaplarda, ölmekte olan insanlara, onları “iyi bir ölümüne” ve kurtuluşa götürecektir dualar, eylemler ve davranışlarla ilgili bilgiler verilir (Dugdale, 2005: 7). Ölmekte olan imanlı ve dindar kimseyi ölüm korkusuyla yüzleştirmeyi ve bu korkunun üstesinden gelmesini sağlamayı amaçlar (Verhey, 2011: 81).

3. *Ars Moriendi*

Latince’de *ölme sanatı* anlamına gelen *Ars Moriendi*, Ortaçağ yazınının önemli bir alt türüdür ve ölüm döşeginde olan hastaya iyi ölmek için yapması gerekenler hakkında dini nasihatler vermeyi ve ölüm anına hazırlık konusunda hem hastaya hem de onun refakatçilerine rehberlik etmeyi amaçlamıştır. Vebanın, kıtlığın, savaşın, dolayısıyla da ölümün hüküm sürdüğü onbeşinci yüzyılda yazılmış bu metinlerin orijinal dili Latince’dir fakat kısa sürede pek çok Avrupa diline tercüme edilerek hızla Avrupa’ya yayılmıştır (Campbell, 1995: 1). “Latince ve diğer Avrupa dillerinde yazılmış en az üç yüz adet el yazması *Ars Moriendi* mevcuttur. Ağaç baskı ve hareketli harflerle baskı teknikleri kullanılarak edisyonlar, 1500 yılından önce yüzden fazla kez basılmıştır” (Verhey, 2011: 87). *Ars Moriendi* yazınının popüleritesi Ortaçağ ile sınırlı kalmamıştır. “Veba salgını sonraki yüzyıllarda da etkisini sürdürmeye devam ettikçe, *Ars Moriendi* yazını başka şekillerde yeniden uyarlanmış, değiştirilmiş ve düzenlenmiştir” (Dugdale, 2015: 6).

Onbeşinci yüzyıl Avrupasının önde gelen din otoritesi olan Katolik Kilisesi,

çoğunluğu cahil ve okuma-yazma bilmeyen halka dini eğitim vermek amacıyla bir program başlatmıştır. Bu kapsamda Constance Konsili tarafından iyi ölme sanatını konu alan dini eserler yazılmaya başlanmıştır. Kaynaklarda, orijinal metnin büyük bir bölümünde, Paris Üniversitesi'nde rektörlük yapan Fransız teolog Jean Gerson'un *Opus Tripartitum* (1408 dolayları) adlı eserinin kaynak olarak kullanıldığı yazmaktadır (bkz. Cust, 1898: 9; Eire, 1983: 21). Fakat O'Connor'a göre (Akt. Verhey, 2011: 86), erken onbeşinci yüzyıla ait *Tractatus Artis Bene Moriendi* adlı anonim bir dini metin, yazılmış ilk Ars Moriendi metnidir.

Ars Moriendi'nin iki farklı versiyonu mevcuttur. İlki, ölürken okunması gereken duaların ve uygulanması gereken dini usüllerin belirtildiği altı bölümden oluşan uzun versiyondur. Ars Moriendi yazınının günümüze kadar ulaşmayı başarmış el yazmalarının ve basılı edisyonlarının büyük bir çoğunluğunu bu uzun versiyon oluşturmaktadır (Eire, 1983: 21). İkinci versiyon ise ölmekte olan kimsenin iyi bir ölüme kavuşmadan evvel onu yoldan çıkaran günahlarla verdiği mücadeleyi anlatan kısa ve resimli kitaptır. Bu kısa versiyon, daha eski olan uzun versiyonun ikinci bölümünü uyarlayan ve resimleyen bir özet niteliğinde olmakla birlikte sanatsal özgünlüğüyle de dikkat çeker (O'Connor, 1966: 14-15).

3.1. Uzun ve Kısa Versiyon

Daha önce de bahsedildiği üzere, Ars Moriendi'nin iki farklı versiyonu mevcuttur. Her ikisinin de kim tarafından yazıldığı bilinmemekle birlikte, Katolik ruhban sınıfı üyeleri tarafından yazıldığı tahmin edilmekte ve zamanın önde gelen teoloğu Jean Gerson'un *Opus Tripartitum* adlı eserinin kaynak olarak kullanıldığı bilinmektedir (Campbell, 1995: 4; Dugdale, 2010: 23). *Tractatus Artis Bene Moriendi* veya *Speculum Artis Bene Moriendi* olarak bilinen 1415 tarihli uzun versiyon yalnızca Latince metinlerden oluşur ve altı bölüme ayrılmıştır (Campbell, 1995: 2). İlk bölümde önemli Hristiyan otoritelerinin ölümüne ilişkin sözlerinden alıntılara yer verilmiştir. Bu alıntılarda ölümün hayırlı bir şey olduğu ve ölmekte olan kişinin ölümden korkmaması gerektiğine vurgu yapılır. İkinci bölümde ölüm döşeğindeki insanın etrafını kuşatan beş günah (imansızlık, ümitsizlik, tahammülsüzlük, kibir ve tamahkarlık) açıklanmış ve kişiye şeytanın oyununa gelmemesi için yapması gerekenlerle ilgili nasihatler verilmiştir. Üçüncü bölümde kurtuluşa erişebilmek için doğru bir şekilde cevaplanması gereken yedi soru sıralanırken, dördüncü bölümde İsa'nın hayatını örnek almanın ve onun gibi yaşamının gerekliliği vurgulanmıştır. Beşinci bölümde ölmekte olan kişinin refakatçilerine nasihatler verilmiş ve altıncı ve son bölümde ölüm anında orada olan aile ve yakınların okuması gereken dualar sıralanmıştır. Ölme sanatı yazınında ortaya konan sonraki eserler her zaman bu sırayı takip etmemiştir ancak çoğun-

lukla benzer konuları ele almıştır (Verhey, 2011: 87).

Uzun versiyonun üçte biri uzunluğunda özet niteliği taşıyan kısa versiyon, metinlere eşlik eden ağaç baskılarla birlikte daha düzenli bir formata sahiptir (Campbell, 1995: 2). Bu versiyonun basımında ağırlıklı olarak, metin ve görsellerin tek bir ağaç kalıba oyulup basıldığı kalıp baskı tekniği (wood-block) kullanılmıştır. Hareketli harf tekniğiyle basılmış edisyonlar da mevcuttur fakat günümüze ulaşan kısa Latince *Ars Moriendilerin* tamamı kalıp baskı kitaplardır. Metnin ve metne karşılık gelen görselin yanyana olması kitabın anlaşılabilir olmasına katkı sağlamıştır. Böylelikle sadece yazıdan oluşan uzun versiyon, kısa, resimli ve anlaşılır bir formatta yeniden yorumlanarak daha geniş bir kitleye ulaşmıştır (Verhey, 2011: 87).

British Library’de bulunan Weigel kopyası, *Ars Moriendi*’nin bilinen en eski kalıp baskı kitap edisyonudur ve 1450 dolaylarına tarihlendirilmektedir (Wilson-Wilson, 1985: 98). British Museum’un 1872 yılında kütüphane arşivine kazandırdığı bu edisyonun dili Latince’dir ve daha sonradan Fransızca, Flemenkçe ve Almanca dillerinde basılmış kopyaları olduğu bilinmektedir (Cust, 1898: 13; Wilson-Wilson, 1985: 98). Bu edisyonun basımında onüç adet ağaç kalıp kullanılmış ve aynı kalıplardan, yirmi tane kalıp baskı kitap edisyonu basılmıştır.

Ars Moriendi’nin kısa versiyonu, ağaç baskı ve kalıp baskı tekniklerinin tarihi bakımından özel bir yere sahiptir (Wilson-Wilson, 1985: 98). *Ars Moriendi*’deki ağaç baskılar, dönemin diğer kalıp baskı kitaplarında (örneğin *Biblia Pauperum*, *Apocalypse*) yer alan ağaç baskılarla kıyaslandığında, daha karmaşık ve detaylı kompozisyonları ve resimsel anlatım tarzı bakımından ön plana çıkmaktadır. Ağaç baskıların kompozisyonları ve temaları incelendiğinde, Master E. S.’nin 1440 dolaylarında ürettiği 11 gravürlük bir serisiyle arasındaki benzerlik dikkat çeker (Cust, 1898: 11). Tam adı bilinmediği için gravürlerindeki baş harfleriyle anılan Master E. S., 1420-1468 dolaylarında yaşamış Alman gravür sanatçısı ve kuyumcudur. Bugün Oxford’daki Ashmolean Museum’da yer alan Master E. S.’nin bu serisinin, iyi ölme sanatı temasının popülerliği nedeniyle dönemin gravür sanatçıları tarafından kopyalandığını vurgulayan Cust, *Ars Moriendi* kalıp kitaplarındaki ağaç baskıların da bu seriden kopyalandığını ifade eder (1898: 11-14). Master E. S.’nin serisindeki 9.5 x 7.2 cm’lik gravürleri, *Ars Moriendi* kitabında ağaç baskı tekniğine uyarlanmıştır.

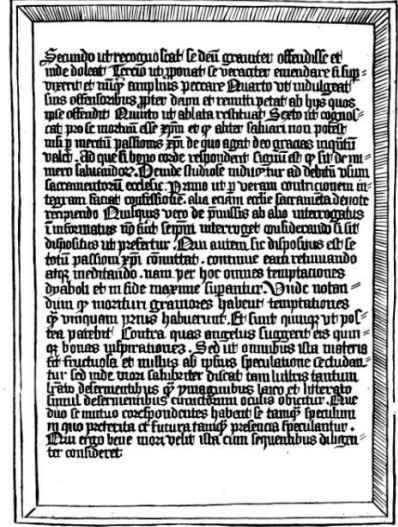
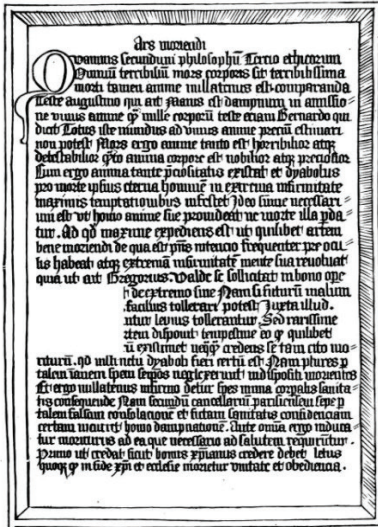
Resim 3. "İman", Master E.S., gravür, 1440 dolayları

Resim 4. Ars Moriendi'deki "İman", ağaç baskı, 1450 dolayları

Yukarıdaki karşılaştırmada da (Resim 3 ve 4) görüldüğü üzere, Master E. S.'nin gravür serisindeki kompozisyonlar, figürler ve temalar, Ars Moriendi kitabındaki ağaç baskılarda olduğu gibi kopyalanmıştır. İki baskıresim tekniğinin arasındaki farklardan dolayı gravürdeki tonal çözümleme, ağaç baskıda yerini çizgisel çözümlemeye bırakmıştır. Ars Moriendi'deki ağaç baskılarda perspektif ile ilgili hataların düzeltildiği de dikkat çeker (Wilson-Wilson, 1985: 98). Ayrıca Master E. S.'nin gravür boyutlarına göre tasarladığı kalabalık ve sıkışık kompozisyonları, daha büyük boyutlu ağaç baskılara uyarlandığı zaman boş alanlar ortaya çıkmıştır. Ars Moriendi kitabında ise bu alanların parşömen içindeki süslü yazılarla doldurulduğunu görmekteyiz.

Kısa versiyon, uzun versiyondaki ikinci bölümü konu alır ve iki sayfalık giriş bölümüyle birlikte toplamda onüç sayfa metinden ve onbir sayfa ağaç baskı görsellerden oluşur. Burada, iblislerin ve meleklerin ölmekte olan kişinin ruhu için verdikleri mücadele anlatılmaktadır. İblisler, ölüm döşeğindeki Hristiyanı baştan çıkarmaya çalışarak onu beş günaha davet etmeye çalışırken, melekler de onun bu günahları işlememesine yardımcı olur (Eire, 1983: 21).

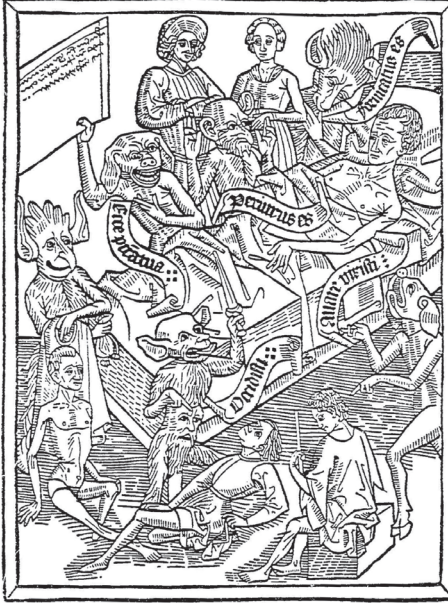

Resim 5. Giriş sayfaları, Ars Moriendi, 1450 dolayları

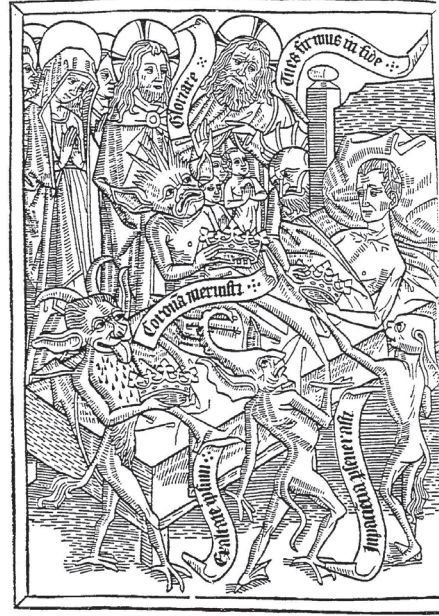
Kitapta beş günah ve beş meziyet, metin ve ağaç baskılarla karşılaştırmalı olarak aktarılır: imansızlığa karşı iman, ümitsizliğe karşı ümit, tahammülsüzlüğe karşı sevgi, kibre karşı alçakgönüllülük ve tamahkarlığa karşı tokgözlülük. On-

birinci ve son ağaç baskıda ise ölüm anı tasvir edilmiş ve tüm bu günahlara karşı elde edilmiş bir zafer ile iyi bir ölüm örneği sahnelenmiştir.

Kilise'ye göre, insan yaşarken korkunç ve sinsi bir iblisler ordusuyla kuşatılmıştır ve bu iblisler özellikle hastalık, ıstırap, ölüm gibi durumlarda insanı yoldan çıkarmaya çalışıp günah işlemeye davet ederler (Cust, 1898: 9). Bu tasviri, *Ars Moriendi*'deki günah sahnelerinde de görmekteyiz: şeytani yaratıklar ölüm döşeğindeki adamın etrafını sarmış, onu son nefesini bir günahkar olarak vermeye zorlarlar. Örneğin, kitaptaki birinci günah olan 'imansızlık'ta, şeytan insanın yaşamı boyunca inandığı şeyin hiçbir anlam ifade etmediğini söyleyerek Tanrı'ya olan inancını sorgulatmaya çalışır. İkinci günah 'ümitsizlik'te (Resim 6a), sancılar içindeki hasta adamın etrafını kuşatmış olan şeytan, itiraf etmediği günahlarını adama hatırlatarak acısını daha da artırır ve böylece Tanrı'nın onu rahmetinden mahrum bırakacağına inandırmaya çalışır ve onu ümitsizliğe sürükler. Üçüncü günah olan 'tahammülsüzlük'te, Tanrı sevgisi hoşgörü ve sabır gerektirdiği için, şeytan hasta adama çektiği acıları hatırlatır ve hayatı boyunca işlemiş olduğu günahların cezasının bile bu denli bir ıstırapı gerektirmediği söyler. Dördüncü günah 'kibir'de (Resim 7a), şeytan şimdiye kadar karşısına çıkardığı üç günahı işlemeyen insana övgüler yağdırır. İmanın, Tanrı'nın merhametine olan inancının ve sabrının ne kadar güçlü olduğunu vurgulayarak cenneti herkesten çok hak ettiğini söyler ve hasta adamın kendisi için hazırlanmış tacı kabul etmesini ister. Beşinci ve son günah olan 'tamahkarlık'ta ise şeytan, hasta adama tüm yaşamı boyunca alın teri dökerek binbir çabayla sahip olduğu dünyevi ve geçici şeyleri hatırlatır. *Ars Moriendi*'de her günahтан sonra meleklerin o günaha dair öğütlerine yer verilir ve hasta adam şeytanın kışkırtmalarına karşı uyarılır (örneğin Resim 6b ve 7b).

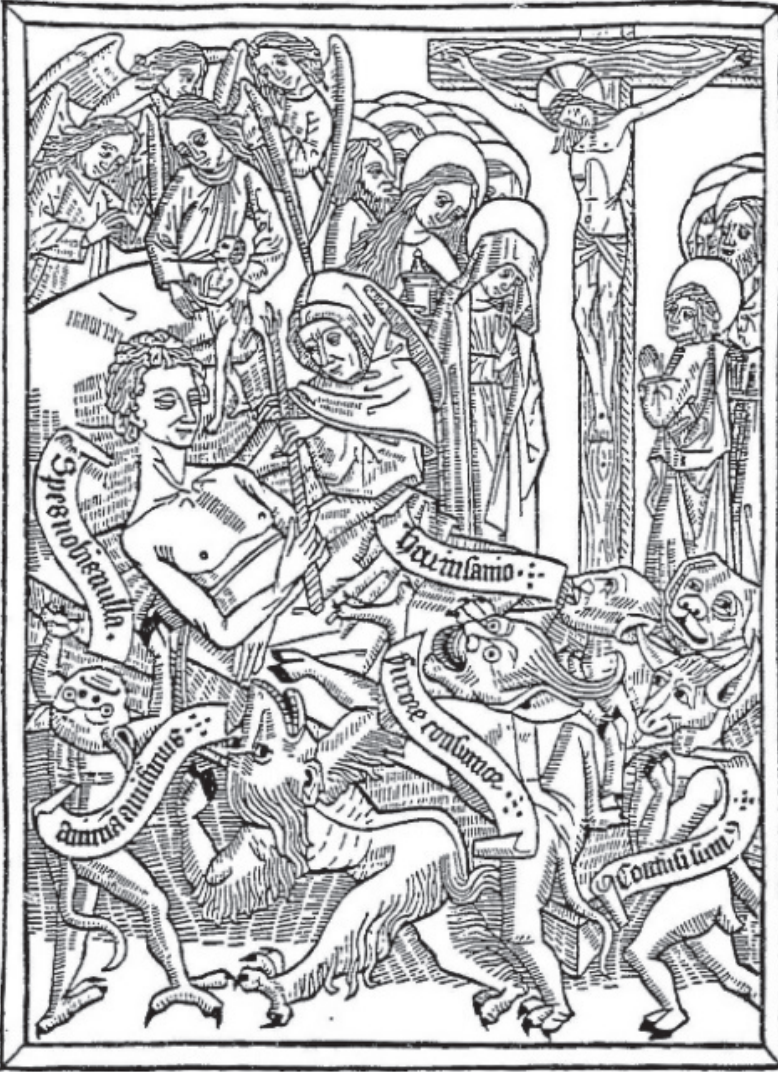

Resim 6a ve 6b. “Ümitsizlik” ve “Ümit”, Ars Moriendi, ağaç baskı, 1450 dolayları

Resim 7a ve 7b. “Kibir” ve “Alçakgönüllülük”, Ars Moriendi, ağaç baskı, 1450 dolayları

Kitabın son sayfalarında ölüm döşeğindeki kişinin ve refakatçilerinin okuması gereken dualara yer verilmiş ve 11. son ağaç baskıda ölümün ardından ruhun meleğe teslim edildiği bir sahne tasvir edilmiştir. Dolayısıyla Ars Moriendi, şeytanın tuzaklarına düşmeyerek kurtuluşa erişmiş bir dindarın tasviriyle sona erer. Ölü adamın etrafını sarmış iblislerin taşıdığı parşömenlerde şeytanın bu ruhu yoldan çıkarmayı başaramayarak bu savaşı kaybettiği yazmaktadır. Ruhunu bir çocuk olarak meleğe teslim eden adamın kurtuluşa erişmesi, arkadaki çarmlıha gerilmiş İsa figürüyle vurgulanmış ve böylece ‘iyi bir ölüm’ tasviri yapılmıştır.

Resim 8. Ars Moriendi'deki onbirinci ve son ağaç baskı, 1450 dolayları

4. Sonuç

Ondördüncü yüzyılın ikinci döneminden başlayarak Avrupa'yı etkisi altına almış veba salgını, sonraki yüzyıllarda aralıklarla etkisini sürdürmeye devam etmiş ve bu salgının yıkıcılığı karşısında özellikle onbeşinci yüzyıldan başlayarak toplumsal normlarda, Kilise otoritesinde, ahlaki değerlerde değişimler yaşanmaya başlanmıştır. Salgının ölümden başka bir şey getirmemiş olması, insanların ölüme olan bakış açısında da değişime yol açmıştır. Herkesin kendi hayatının derdine düştüğü ve kendi ölümünü düşündüğü bu ortamda 'kişinin kendi ölümü' düşüncesi hakim olmaya başlamıştır. Böyle bir dönemde ortaya çıkan *Ars Moriendi* yazını, ölüm döşeğindeki kişiye iyi bir Hristiyan olarak ölmek için yapması gerekenleri anlatan ve dini nasihatler veren kılavuz kitapları olarak, kuşkusuz Avrupa genelinde popülerlik kazanmış ve Ortaçağ Hristiyan yazınının en çok satan kitapları arasında yer almıştır.

Kısa ve uzun versiyon olmak üzere iki formatta yazılmış/basılmış olan *Ars Moriendi*'nin özellikle kısa versiyonu, hem basımında kullanılan teknik bakımından hem de içindeki ağaç baskı görseller bakımından özellikle baskiresmin Avrupa'daki tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. Yazı ve resimlerin aynı kalıba oyularak basıldığı kalıp baskı tekniğiyle basılmış kısa versiyonda yer alan ağaç baskılar, sanatsal niteliği ve kompozisyonlarıyla dönemin diğer kalıp baskı kitaplarından ayrılmaktadır. *Ars Moriendi*'de metinlere eşlik eden ağaç baskılar sayesinde, iyi ölme sanatı çoğunluğu okuma-yazma bilmeyen Ortaçağ insanı tarafından dahi anlaşılabilmiştir.

Kaynakça

- Alchon, S. A. (2003). *A pest in the land: new world epidemics in a global perspective*, Albuquerque: University of New Mexico Press.
- Aldis, H. G. (1941). *The printed book (2. bs.)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Boccaccio, G. (1996). *Dekameron, 1.cilt*. Rekin Teksoy (Çev.). İstanbul: Oğlak Yayıncılık.
- Campbell, A. M. (1966). *The black death and men of learning*. New York: AMS Press.
- Campbell, J. (1995). *The Ars Moriendi: an examination, translation and collation of the manuscripts of the shorter latin version* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). University of Ottawa, Ottawa.
- Cohen, M. (1977). The novel in woodcuts: a handbook. *Journal of Modern Literature*, 6 (2), 171-195.
- Cust, L. (1898). *The master e. s. and the Ars Moriendi*. Oxford: Clarendon Press.
- Dekkers, W. (1996). Neye 'ölüm' deriz?: batı kültüründe yaşamın sonu hakkında bazı düşünceler. *3P Dergisi*, 4 (3), 9-16.
- Dugdale, L. S. (2010). The art of dying well. *Hastings Center Report*, 40 (6), 22-24.
- Dugdale, L. S. (2015). *Dying, a lost art*. L. S. Dugdale (Ed.), *Dying in the Twenty-First Century: Toward a new ethical framework for the art of dying well* (s.3-18) içinde. Massachusetts: MIT Press.
- Eire, C. M. N. (1983). *Ars Moriendi*. G. S. Wakefield (Ed.), *The westminster dictionary of christian spirituality* (s.21-22) içinde. Philadelphia: The Westminster Press.
- Febvre L. ve Martin H. J. (1997). *The coming of the book: the impact of printing 1450-1800*. David Gerard (Çev.). Londra: Verso Classics.
- Gottfried, R. S. (1983). *The black death: natural and human disaster in Medieval Europe*. New York: The Free Press.
- Hind, A. M. (1963). *An introduction to a history of woodcut*. New York: Dover Publications.

Huizinga, J. (1996). *The autumn of the Middle Ages*. Rodney J. Payton ve Ulrich Mammitzsch (Çev.). Chicago: University of Chicago Press.

O'Connor, M. C. (1966). *The arts of dying well: the development of the Ars Moriendi*. New York: AMS Press.

Tuchman, B. W. (1978). *A distant morror*. New York: Ballantine Books.

Verhey, A. (2011). *The Christian art of dying: learning from Jesus*. Cambridge: William B. Eerdmans Publishing Company.

Görseller Dizini

Resim 1. Biblia Pauperum (Fakirlere İncil), 6. sayfa, Hollanda veya Almanya, 1470 dolayları. <https://www.loc.gov/item/49038879/>

Resim 2. Apocalypse (Kıyamet), 42. kalıp, Hollanda, 1430 veya 1440'ler. <http://special.lib.gla.ac.uk/exhibns/month/apr2005.html>

Resim 3. "İman", Master E.S., gravür, 1440 dolayları <https://ruor.uottawa.ca/bitstream/10393/10313/1/MM07840.PDF>

Resim 4. Ars Moriendi'deki "İman", ağaç baskı, 1450 dolayları <https://ruor.uottawa.ca/bitstream/10393/10313/1/MM07840.PDF>

Resim 5. Giriş sayfaları, Ars Moriendi, 1450 dolayları <https://ruor.uottawa.ca/bitstream/10393/10313/1/MM07840.PDF>

Resim 6a. "Ümitsizlik", Ars Moriendi, ağaç baskı, 1450 dolayları <https://ruor.uottawa.ca/bitstream/10393/10313/1/MM07840.PDF>

Resim 6b. "Ümit", Ars Moriendi, ağaç baskı, 1450 dolayları <https://ruor.uottawa.ca/bitstream/10393/10313/1/MM07840.PDF>

Resim 7a. "Kibir", Ars Moriendi, ağaç baskı, 1450 dolayları <https://ruor.uottawa.ca/bitstream/10393/10313/1/MM07840.PDF>

Resim 7b. "Alçakgönüllülük", Ars Moriendi, ağaç baskı, 1450 dolayları <https://ruor.uottawa.ca/bitstream/10393/10313/1/MM07840.PDF>

Resim 8. Ars Moriendi'deki onbirinci ve son ağaç baskı, 1450 dolayları <https://ruor.uottawa.ca/bitstream/10393/10313/1/MM07840.PDF>